

KOCHIRMA GAP VA O'ZLASHTIRMA GAP

*Andijon Davlat Pedagogika Instituti**203-guruh talabasi**To'lanmirzayeva Gulira'no***Annotatsiya**

Nutqning muhim kategoriyalaridan biri bo'lgan ko'chirma gap va o'zlashtirma gap tilshunoslikda alohida o'rin tutadi. Ular o'zga shaxs nutqini, fikr va mulohazalarini ifodalashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi, nutqiy aloqa va matn qurilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada o'zbek tilida ko'chirma gap va o'zlashtirma gapning nazariy jihatlarini hamda amaliy qo'llanish xususiyatlari tahlil etiladi. Ularning strukturaviy, semantik va stilistik xususiyatlari, shuningdek, bir-biriga aylanish jarayonlari atroflicha o'rganiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek tilining sintaktik tuzilmalari va kommunikativ strategiyalarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Ko'chirma gap, O'zlashtirma gap, Sintaksis, Nutq, Tilshunoslik, Kommunikatsiya, Transformatsiya, O'zbek tili

Kirish

Ko'chirma gap va o'zlashtirma gap tilshunoslikning fundamental tushunchalari bo'lib, inson nutqini ifodalashda markaziy o'rin tutadi. Ular boshqa shaxs so'zlarini qayta hikoya qilishning asosiy usullarini tashkil etadi. Ularning xususiyatlari, tuzilishi va bir-biriga aylanish mexanizmlarini o'rganish tilning ichki qonuniyatlarini tushunish, matnning uslubiy va sintaktik imkoniyatlarini boyitish uchun muhimdir. Mazkur tadqiqotda ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi hamda ularning o'zaro transformatsiyasi kompleks tahlil qilinadi.

Ko'chirma gap, boshqa shaxsning so'zlarini hech qanday o'zgarishsiz, aynan o'z holida keltirishni anglatadi. Bu nutq shakli leksik, grammatik va semantik xususiyatlarini to'liq saqlab qoladi va odatda muallif gapi bilan birga keladi [1]. Muallif gapi ko'chirma gapni kim aytganini ko'rsatuvchi, kesimi "demoq", "aytmoq" kabi fe'llar bilan ifodalanadigan qurilmadir [1]. Adabiy asarlarda ko'chirma gap qahramonlarning xarakterini ochishda, nutqning ifodaliligini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [1]. U muallif gapidan tinish belgilari orqali aniq ajratiladi.

O'zlashtirma gap esa boshqa shaxs nutqining mazmunini saqlagan holda, uning shaklini o'zgartirishni nazarda tutadi. Muallif o'zgarar so'zlarini o'z nutqiga moslashtirib, grammatik va ayrim leksik xususiyatlarini o'zgartiradi [4]. U ko'chirma gapdan intonatsiyasi va ba'zi fe'l shakllarining ishlatilmasligi bilan farqlanadi; masalan, "deb" yoki "dedi" kabi "demoq" fe'lining shakllari kam qo'llaniladi. Buning o'rniga "aytmoq", "gapirmoq", "ta'kidlamoq" kabi fe'llar ko'proq uchraydi [4]. Ko'chirma

gapni o'zlashtirma gapga aylantirishda uslubiy xususiyatlar o'zgarishi, kirish so'zlar, undovlar tushib qolishi mumkin [4].

Ushbu ikki nutq shaklining o'zaro aylanish mexanizmlarini tushunish tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir [5], shuningdek, ularni o'rganish nazariy tilshunoslik va amaliy til o'qitishda, xususan, maktab dasturlarida ona tili fanining ajralmas qismi sifatida [2] katta ahamiyatga ega.

Asosiy qism

Ko'chirma gapning ta'rifi, tuzilishi va punktuatsiyasi tilshunoslikda chuqur o'rganilgan bo'lib, u boshqa shaxs nutqini aynan, hech qanday o'zgarishsiz yetkazishning asosiy vositasidir [1]. Bu nutq shakli o'zining leksik, grammatik va semantik xususiyatlarini to'liq saqlab qoladi, shu bilan birga, muallif gapi bilan birga keladi [1]. Muallif gapi ko'chirma gapni kim aytganini ko'rsatuvchi, kesimi "demoq", "aytmoq", "so'ramoq", "qichqirmoq", "o'ylamoq" kabi fe'llar bilan ifodalanadigan qurilmadir [1]. Muallif gapining kesimi nafaqat nutq jarayonini, balki unga bog'liq harakatlarni (masalan, "yozmoq", "bildirmoq"), oldingi fikr aloqalarini ("eslamok", "fikir qilmoq"), savol berishni ("so'ramoq"), ichki kechinmalarni ("o'ylanmoq", "hayron bo'lmoq") va kognitiv faoliyatni ("tushunmoq", "anglamok") ham ifodalashi mumkin [1]. Ko'chirma gapning hajmi bir so'zdan tortib, butun bir matngacha bo'lishi mumkin [1]. Adabiy asarlarda ko'chirma gap qahramonlarning xarakterini ochishda, nutqning ifodaliligini oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi [3]. U muallif gapidan tinish belgilari orqali aniq ajratiladi, bu uning o'ziga xos xususiyatidir.

Ko'chirma gapning muallif gapiga nisbatan joylashuvi uch xil bo'lishi mumkin: muallif gapi ko'chirma gapdan oldin, keyin yoki uning o'rtasida kelishi mumkin [1]. Har bir holatda o'ziga xos punktuatsiya qoidalari qo'llaniladi. Agar muallif gapi ko'chirma gapdan oldin kelsa, muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi va ko'chirma gap qo'shtirnoq ichida, bosh harf bilan boshlanadi. Masalan: Muallim aytdi: "Bugun darsga hamma tayyor bo'lsin." Agar ko'chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, ko'chirma gap qo'shtirnoq ichida yoziladi, undan so'ng vergul yoki undov/so'roq belgisi qo'yiladi va tire bilan ajratilib, muallif gapi kichik harf bilan boshlanadi. Masalan: "Men ertaga kelaman," – dedi u. Yoki: "Qanday go'zal kun!" – hayqirdi bola. Agar ko'chirma gap muallif gapining o'rtasida kelsa, u ikki tomondan qo'shtirnoq va tinish belgilari bilan ajratiladi. Masalan: "Men," – dedi u, – "bu ishni albatta tugataman." Bu qoidalar nutqning aniqligi va tushunarligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi [1].

O'zlashtirma gap esa boshqa shaxs nutqining mazmunini saqlagan holda, uning shaklini o'zgartirishni nazarda tutadi [4]. Muallif o'zgarar so'zlarini o'z nutqiga moslashtirib, grammatik va ayrim leksik xususiyatlarini o'zgartiradi [4]. O'zlashtirma gap ko'chirma gapdan intonatsiyasi va ba'zi fe'l shakllarining ishlatilmasligi bilan farqlanadi; masalan, "deb" yoki "dedi" kabi "demoq" fe'lining shakllari kam qo'llaniladi [4]. Buning o'rniga "aytmoq", "gapirmoq", "ta'kidlamok", "bildirmok",

"ma'lum qilmoq" kabi fe'llar ko'proq uchraydi [4]. O'zlashtirma gapda shaxs, zamon, mayl kabi grammatik kategoriyalar muallif nutqiga mos ravishda o'zgaradi. Masalan, ko'chirma gapdagi birinchi shaxs olmoshlari (men, biz) o'zlashtirma gapda uchinchi shaxs olmoshlariga (u, ular) aylanadi. Zamon shakllari ham muallif nutqining zamoniga moslashadi, masalan, hozirgi zamon o'tgan zamonga o'zgarishi mumkin.

Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish murakkab lingvistik jarayon bo'lib, bir qator qoidalar va mexanizmlarga asoslanadi [5]. Bu jarayonda nutqning mazmuni saqlanib qoladi, ammo uning shakli muallif nutqining sintaktik va grammatik qonuniyatlariga bo'sundiriladi. Asosiy o'zgarishlar quyidagilardan iborat:

Shaxs olmoshlarining o'zgarishi: Ko'chirma gapdagi birinchi shaxs olmoshlari (men, biz) va ikkinchi shaxs olmoshlari (sen, siz) o'zlashtirma gapda uchinchi shaxs olmoshlariga (u, ular) yoki tegishli otlarga aylanadi. Masalan: Ko'chirma gap: O'qituvchi dedi: "Men ertaga kelaman." O'zlashtirma gap: O'qituvchi ertaga kelishini aytdi.

Zamon shakllarining o'zgarishi: Ko'chirma gapdagi fe'l zamonlari muallif nutqining zamoniga moslashadi. Agar muallif gapi o'tgan zamonda bo'lsa, ko'chirma gapdagi hozirgi yoki kelasi zamon fe'llari ham o'tgan zamon shakliga o'tishi mumkin. Masalan: Ko'chirma gap: U dedi: "Men kitob o'qiyapman." O'zlashtirma gap: U kitob o'qiyotganini aytdi.

Mayl shakllarining o'zgarishi: Buyruq maylidagi fe'llar o'zlashtirma gapda xabar mayliga yoki maqsadni bildiruvchi shakllarga o'tadi. Masalan: Ko'chirma gap: Onam dedi: "Darslaringni qil!" O'zlashtirma gap: Onam darslarimni qilishimni aytdi.

Ko'rsatish olmoshlari va ravishlarning o'zgarishi: "Bu", "shu", "o'sha" kabi ko'rsatish olmoshlari, shuningdek, "bugun", "ertaga", "kecha", "hozir", "bu yerda", "u yerda" kabi payt va o'rin ravishlari o'zlashtirma gapda vaziyatga qarab o'zgarishi mumkin. Masalan: Ko'chirma gap: U dedi: "Men bugun kelaman." O'zlashtirma gap: U o'sha kuni kelishini aytdi.

Bog'lovchi vositalarning qo'llanilishi: Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirishda "deb", "ki", "ligini" kabi bog'lovchi vositalar faol qo'llaniladi. "Deb" ko'pincha fe'l-kesimga qo'shib, maqsad yoki sababni bildirsa, "ki" bog'lovchisi to'ldiruvchi ergash gapni bog'lashda ishlatiladi. "Ligini" qo'shimchasi esa asosan ot kesimli gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirishda qo'llaniladi. Masalan: Ko'chirma gap: U dedi: "Men talabaman." O'zlashtirma gap: U talaba ekanligini aytdi.

Uslubiy xususiyatlar ham o'zgaradi; kirish so'zlar, undovlar, "xo'sh", "ha" kabi bog'lanmagan elementlar ko'pincha tushib qoladi [4]. Masalan, "Ha, men kelaman," – dedi u. O'zlashtirma gapda: U kelishini aytdi. Shuningdek, undov, nominativ va ritorik so'roq gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirib bo'lmaydi, chunki ularning emotsional va ekspressiv yuklamasi o'zlashtirma gapda to'liq saqlanib qolmaydi [4]. Ko'chirma gap qanchalik murakkab bo'lsa, uni o'zlashtirma gapga aylantirish shunchalik qiyin kechadi

[4]. Bu, ayniqsa, murakkab qo'shma gaplar tarkibidagi ko'chirma gaplarga taalluqlidir [5].

O'zlashtirma gapni ko'chirma gapga aylantirish jarayoni esa teskari yo'nalishda amalga oshiriladi va u ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu jarayon o'zlashtirma gapdagi mazmuni original nutq shakliga qaytarishni talab qiladi. Biroq, bu har doim ham to'liq va aniq bo'lavermaydi, chunki o'zlashtirma gapda ba'zi uslubiy va intonatsion nuanslar yo'qolgan bo'ladi. O'zlashtirma gapni ko'chirma gapga aylantirishda quyidagi qadamlar bajariladi:

Shaxs olmoshlarini tiklash: Uchinchi shaxs olmoshlari (u, ular) yoki otlar original birinchi yoki ikkinchi shaxs olmoshlariga (men, biz, sen, siz) qaytariladi. Bu jarayonda kontekstni to'g'ri tushunish muhimdir.

Zamon va mayl shakllarini tiklash: O'zlashtirma gapdagi fe'l zamonlari va mayllari original ko'chirma gapdagi holatiga qaytariladi. Masalan, o'tgan zamon shakli hozirgi yoki kelasi zamonga, xabar mayli buyruq mayliga o'zgarishi mumkin.

Ko'rsatish olmoshlari va ravishlarni tiklash: O'zlashtirma gapda o'zgargan ko'rsatish olmoshlari va payt/o'rin ravishlari original shakllariga qaytariladi. Masalan, "o'sha kuni" "bugun" ga, "u yerda" "bu yerda" ga aylanishi mumkin.

Bog'lovchi vositalarni olib tashlash: "Deb", "ki", "ligini" kabi bog'lovchi vositalar olib tashlanadi va gaplar muallif gapi bilan tinish belgilari orqali ajratiladi.

Uslubiy elementlarni qayta kiritish: Agar original ko'chirma gapda undovlar, kirish so'zlar, ritorik savollar bo'lgan bo'lsa, ular qayta tiklanadi. Bu qadam eng murakkab hisoblanadi, chunki o'zlashtirma gapda bu elementlar ko'pincha tushib qoladi va ularni aniq tiklash uchun kontekst va ma'no chuqur tahlil qilinishi lozim. O'zlashtirma gapdan ko'chirma gapga o'tishda nutqning emotsional va ekspressiv jihatlari qayta tiklanadi, bu esa matnning jonli va ta'sirchan bo'lishiga xizmat qiladi. Biroq, bu jarayon har doim ham original nutqning barcha nozikliklarini tiklay olmaydi, chunki o'zlashtirma gapda ma'lum darajada umumlashtirish va soddalashtirish yuz bergan bo'ladi.

Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning sintaktik va uslubiy vazifalari tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Ko'chirma gap matnga jonlilik, ishonchlilik va ekspressivlik bag'ishlaydi. U qahramonlarning nutqini aynan yetkazish orqali ularning xarakterini, ichki dunyosini, ijtimoiy mavqeini va hatto dialektal xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi [1], [3]. Adabiy asarlarda ko'chirma gap dialoglarni yaratishda, voqealarni dinamik tarzda rivojlantirishda va o'quvchiga personajlar bilan bevosita aloqa qilish imkoniyatini berishda asosiy vosita hisoblanadi. Jurnalistikada va ilmiy ishlarda esa ko'chirma gap keltirilgan ma'lumotning manbasini aniq ko'rsatish, dalillarni mustahkamlash va muallifning so'zlariga ishonchlilikni oshirish uchun ishlatiladi. U sitatalar, iqtiboslar shaklida namoyon bo'ladi va ilmiy etika nuqtai nazaridan juda muhimdir.

O'zlashtirma gap esa matnning uzluksizligini ta'minlash, ma'lumotni ixcham va umumlashtirilgan holda yetkazish uchun qulaydir. U muallifga boshqa shaxs nutqining mazmunini o'z hikoyasiga silliq integratsiya qilish imkonini beradi, shu bilan birga, ortiqcha detallar va emotsional yuklamalardan xalos bo'lishga yordam beradi [4]. O'zlashtirma gap ko'pincha rasmiy uslubda, ilmiy va publitsistik matnlarda qo'llaniladi, chunki u ob'ektivlikni va ma'lumotning aniq, qisqa bayonini ta'minlaydi. Uzoq dialoglarni yoki murakkab fikrlarni qisqacha bayon etishda o'zlashtirma gap juda samarali vositadir. Masalan, yig'ilish bayonnomalarida, hisobotlarda, xabarlarida boshqa shaxslarning so'zlari ko'pincha o'zlashtirma gap shaklida beriladi. Bu, ayniqsa, o'quv materiallarida, masalan, uPraktika platformasida ona tili fanini o'qitishda muhimdir, chunki u o'quvchilarga nutqni qayta hikoya qilishning turli usullarini tushunishga yordam beradi [2].

Sintaktik jihatdan ko'chirma gap muallif gapi bilan murakkab sintaktik qurilmani hosil qiladi, u o'ziga xos tinish belgilari bilan ajratiladi va ko'pincha mustaqil gap sifatida qabul qilinadi. O'zlashtirma gap esa ko'pincha bosh gapga to'ldiruvchi ergash gap sifatida bog'lanadi va uning tarkibiy qismiga aylanadi. Bu ularning sintaktik tuzilishidagi asosiy farqni ko'rsatadi. Uslubiy jihatdan esa ko'chirma gap nutqqa shaxsiy tus beradi, uni jonlantiradi va o'quvchini voqea ishtirokchisiga aylantiradi. O'zlashtirma gap esa ko'proq neytral, ob'ektiv va umumlashtiruvchi xususiyatga ega bo'lib, ma'lumotni tahliliy va tizimli tarzda taqdim etishga xizmat qiladi. Ikkala nutq shakli ham tilning boy imkoniyatlarini namoyon etadi va nutqiy vaziyatga qarab tanlanadi. Ularni to'g'ri qo'llash matnning mazmunini aniq va ta'sirchan yetkazishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tilshunoslikda bu ikki tushunchani chuqur o'rganish tilning ichki mexanizmlarini, nutqiy jarayonlarning murakkabligini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, ularning o'zaro transformatsiyasi tilning dinamik tabiati va moslashuvchanligini ko'rsatadi. Bu esa tilning doimiy rivojlanishini va uning turli kommunikativ ehtiyojlarga javob berish qobiliyatini tasdiqlaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning tilshunoslikdagi fundamental ahamiyatini, ularning o'ziga xos tuzilishi, sintaktik va uslubiy vazifalarini yoritdi. Ko'chirma gap nutqning aynanligini ta'minlab, matnga jonlilik va ekspressivlik bag'ishlasa, o'zlashtirma gap mazmunni ixcham, umumlashtirilgan va ob'ektiv tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Ularning o'zaro transformatsiyasi tilning dinamik tabiati va moslashuvchanligini aks ettiruvchi murakkab lingvistik jarayon bo'lib, nutqiy vaziyatga qarab tanlanadi. Bu ikki nutq shaklini chuqur o'rganish tilning ichki mexanizmlarini tushunish, matnning uslubiy imkoniyatlarini boyitish hamda kommunikativ ehtiyojlarga samarali javob berish qobiliyatini oshirishda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- [1] Xolmatova M. M. KO'CHIRMA GAP VA O'ZLASHTIRMA GAPLARNING NUTQDAGI O'RNI // Til va adabiyot ta'limi. – 2022. – №. 1. – B. 12-14. – <https://cyberleninka.ru/article/n/ko-chirma-gap-va-o-zlashtirma-gaplarning-nutqdagi-o-rni>
- [4] Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Abdurahmonov G., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Sintaksis. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
- [6] Karimova M. A. O'ZBEK TILIDA KO'CHIRMA GAPLARNING IFODA IMKONIYATLARI // O'zbek tili va adabiyoti. – 2021. – №. 3. – B. 45-48. – <http://uztila.uz/uz/journals/2021/3/>
- [7] Qurbonova M. M. O'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2022.
- [8] G'aniyeva S. A. O'ZBEK TILIDA KO'CHIRMA GAPLARNING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI // Til va adabiyot ta'limi. – 2022. – №. 1. – B. 15-17. – <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilida-ko-chirma-gaplarning-sintaktik-xususiyatlari>
- [9] Jo'rayeva Z. M. O'ZBEK TILIDA O'ZLASHTIRMA GAPLARNING SHAKLLANISHI VA QO'LLANISHI // Til va adabiyot ta'limi. – 2022. – №. 1. – B. 18-20. – <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-tilida-o-zlashtirma-gaplarning-shakllanishi-va-qo-llanishi>